

Waardestellend onderzoek

Voormalige kleurstoffenfabriek Warner Jenkinson

Kleine Koppel 39-40 | Amersfoort | december 2010

De Onderste Steen

Drs. M. Kruidenier
Broerdijk 15
6523 GM Nijmegen
024.6635956 | 06.28321525
michiel@onderstesteen.com
www.onderstesteen.com

Opmaak en plattegronden:
1meter98, Utrecht

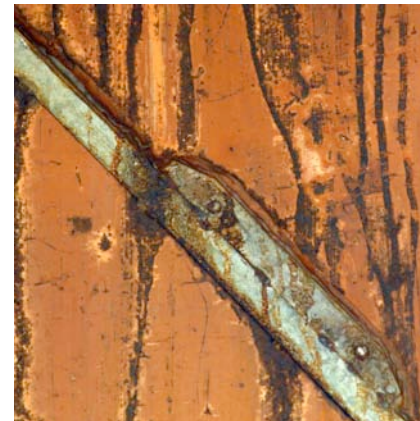
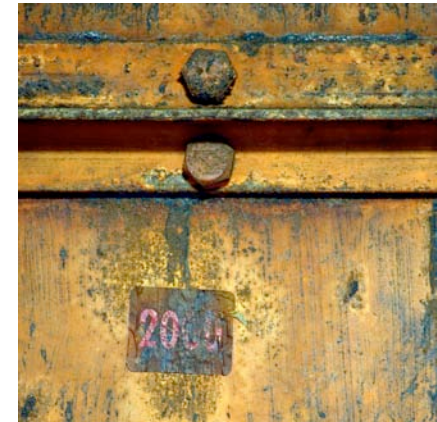
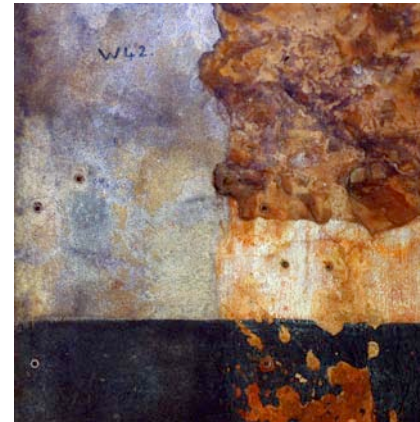
TEN GELEIDE

Gezien de huidige ontwikkelingen rondom de Kop van Isselt heeft de Stichting Industrieel Erfgoed in de Stad Amersfoort (Siesta) in 2010 opdracht gegeven aan het architectuurhistorisch onderzoeks- en adviesbureau De Onderste Steen te Nijmegen om een beknopt onderzoek te doen naar de cultuurhistorische en architectuurhistorische waarden van de voormalige kleurstoffenfabriek Warner Jenkinson aan de Kleine Koppel 39-40 te Amersfoort. Dit complex staat ook bekend onder de namen 'Stoomluciferfabriek De Eem', 'Pick, Lange & Co.', 'Farbwerk', 'NKI', 'Williams' en 'Morton'.

Op verzoek van de Gemeente Amersfoort is besloten om deze 'quick scan' uit te breiden tot een volwaardig waardestellend onderzoek. Het architectenbureau 1meter98 uit Utrecht, dat medewerking heeft verleend aan de totstandkoming van dit rapport, zal in 2011 - mede op basis van hiervan - onderzoek verrichten naar eventuele herbestemmingsmogelijkheden van het fabriekscomplex.

De in dit rapport gehanteerde onderzoeksmethode is gebaseerd op de werkwijze van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en eerdere ervaringen die het bureau De Onderste Steen de laatste vijftien jaar heeft opgedaan. Na een korte inleiding over het bedrijf en de totstandkoming van het fabriekscomplex zullen per gebouw of gebouwonderdeel de cultuurhistorische, architectuurhistorische en stedenbouwkundige waarden worden besproken. Ook zal aandacht worden besteed aan aspecten zoals zeldzaamheid en gaafheid. Het rapport is samengesteld op basis van archief- en literatuuronderzoek en veldwerk ter plaatse.

Michiel Kruidenier,
Nijmegen december 2010

Interieurfoto's bouwdeel A1

INHOUD

1.	Geschiedenis van het bedrijf	4	5	Aanbevelingen	17
1.1.	1881 - 1887	4			
1.2.	1888 - 1918	4	6.	Bronvermelding	18
1.3.	1918 - 1961	4	6.1.	Literatuur	18
1.4.	1961 - 2001	5	6.2.	Archieven	18
1.5.	2001 - heden	5	6.3.	Illustratieverantwoording	18
2.	Geschiedenis van het complex	6			
2.1.	1881 - 1883 / 1886	6			
2.2.	1907	6			
2.3.	1967 - 1969 / 1974	7			
2.4.	1989 - 2000	7			
3.	Beschrijving en waardering	9			
3.1.	Algemeen	9			
3.2.	Hoofdgebouw	9			
3.3.	Fabrieksschoorsteen	10			
3.4.	Dwarsvleugel	10			
3.5.	Woonhuis	11			
3.6.	Laboratorium en ommuring	11			
3.7.	Fabrieksgebouw	13			
3.8.	Servicegebouw	14			
3.9.	Garage	15			
3.10.	Magazijn	15			
4.	Conclusies	16			
4.1.	Cultuurhistorische waarde	16			
4.2.	Stedenbouwkundige- en ensemblewaarde	16			
4.3.	Architectuurhistorische waarde	16			
4.4.	Zeldzaamheid	16			
4.5.	Gaafheid	16			

1. GESCHIEDENIS VAN HET BEDRIJF

1.1. 1881-1887: Amersfoortsche luciferfabriek

In 1881 kochten Jan Barend Beuker uit Zeist en Adriaan van der Valk uit 's-Gravenhage voor fl.210,- van de logementhouder Albertus Schimmel een terrein op de linkeroever van de Eem. Zij stichtten hierop de Amersfoortsche luciferfabriek, ook wel bekend als Stoomluciferfabriek De Eem. De locatie voor de fabriek was zorgvuldig gekozen. Het complex lag - vanwege het brandgevaar - destijds ver buiten het centrum. Daarnaast maakte de ligging aan de rivier de Eem het transport over water mogelijk.

De luciferfabriek kon in 1883 in gebruik worden genomen. Uit rapportages van de Amersfoortse Kamer van Koophandel en Fabrieken blijkt dat het bedrijf sterk gemechaniseerd was. Het beschikte over een stoomketel en twee stoommachines. In een verslag van diezelfde Kamer van Koophandel uit 1883 is eveneens te lezen dat er in dat jaar tachtig mensen werkten en er wekelijks 50.000 doosjes lucifers werden gemaakt. Al in 1886 moest het fabrieksgebouw worden uitgebreid.

Toch heeft de luciferfabriek niet lang bestaan. Eind 1887 ging het bedrijf, samen met luciferfabrieken in Apeldoorn, Deventer en Eindhoven, verder onder de naam NV Verenigde Nederlandsche Lucifersfabrieken (VNLF). Het nieuwe bedrijf vestigde zich in Eindhoven.

1.2. 1888-1918: Pick, Lange & Co. / Chemische Fabriek Amersfoort / NV Farbwerk Amersfoort

In de lege panden van de luciferfabriek begonnen in 1888 de Duitse industriëlen Paul Pick, dr. Martin Lange en Gustav Cornheim een kleurstoffenfabriek, die ondanks vele naamswijzigingen, overnames en samenwerkingsverbanden feitelijk tot 2001 bleef bestaan. Het bedrijf Pick, Lange & Co. maakte vooral kleurstoffen voor de textielindustrie. De schaal van het bedrijf bleef bescheiden; het personeelsbestand overschreed nooit de twintig.

Tegenvallende resultaten leidden ertoe dat in 1902 enkele firmanten opstapten en het bedrijf verder ging onder de naam Chemische Fabriek Amersfoort, voorheen Pick, Lange & Co., waarvan de hoofdzetel in Amsterdam was gevestigd. In 1904 werd het bedrijf geliquideerd. Op 2 augustus van dat jaar vond er in herberg de Vergulde Zwaan (Utrechtsestraat 29) een publieke verkoping plaats. Het bedrijf werd voortgezet onder leiding van de Duitser Carl Friedrich Hennings, maar nu onder de naam NV Farbwerk Amersfoort. De indeling van de fabriek werd gewijzigd en in 1907 werd er een vleugel aan het gebouw geplaatst.

1.3. 1918-1961: Nederlandsche Kleurstof Industrie (NKI)

In 1918 kregen de Amersfoorter Jacob Johannes Otto (1875-1953) en de Amsterdammer G.J. Zweers (1875-1938) de meerderheid van de aandelen van Farbwerk in handen.¹ Hennings ruimde het veld en de naam werd gewijzigd in Nederlandsche Kleurstof Industrie (NKI), waaraan overigens nog lange tijd 'voorheen Pick, Lange & Co.' werd toegevoegd. Ook de naam 'Farbwerk' werd nog lange tijd gehanteerd.

Onder leiding van technisch directeur Otto en financieel directeur Zweers ging het bedrijf zich toeleggen op het maken van kleurstofcomposities, door ingekochte pigmenten te mengen, te versnijden en te versmelten. Er vond dus geen werkelijke productie plaats. De producten werden geëxporteerd naar onder andere Nederlands Oost-Indië.

Na de dood van Zweers in 1938 kreeg Jacob Otto de volledige zeggenschap over de fabriek. Alhoewel het kleurstoffenbedrijf in die jaren bescheiden van omvang bleef, nam het aantal klanten in het begin van de Tweede Wereldoorlog toe, doordat de import vanuit het buitenland wegviel. Daarnaast wist men aanvankelijk de export naar Franstalige gebieden in Afrika zelfs nog te vergroten. In de laatste jaren van de oorlog richtte het bedrijf zich op het mengen van kleurstoffen voor surrogaten van voedings- en genotmiddelen, zoals thee, koffie en vruchtendrank. Ook verfstoffen voor het opwaarderen van oude legerkleding werden populair. In 1944 kwam het bedrijf zo goed als stil te liggen.

---

¹ Jacob Otto was reeds in 1890 bij het bedrijf in dienst getreden als laboratoriumassistent. Vanaf 1920 woonde hij met zijn gezin op het fabrieksterrein, in de bijbehorende dienstwoning.

In 1946 werd, voor het eerst sinds 1918, de kleurstoffenproductie weer opgenomen. Er werd een installatie gebouwd, waarvoor aannemer De Bruin de funderingen legde. De houten roerkuipen werden gemaakt van hout dat afkomstig was van de oude roerkuipen. De eerste elektromotoren deden hun intrede, zodat de stoommachine kon worden afgedankt. Op 24 november 1946 werd de nieuwe installatie feestelijk in gebruik genomen. De productie van levensmiddelenkleurstoffen groeide voorspoedig en nieuwe productgroepen werden toegevoegd, zoals inkten en markeringsproducten voor vloeibare brandstoffen en reinigingsmiddelen. In de jaren vijftig was het aantal installaties uitgegroeid tot vier.

Na de dood van Otto Sr. in 1953 kwam de leiding in handen van zijn jongste zoon Jacob Johannes Otto Jr. (1908-1988), die reeds in 1934 tot commercieel directeur was benoemd. De zoon van Otto Jr., Jaap J. Otto (1936-1989) en zijn schoonzoon Dirk J. van Es (1940-1999) zouden eveneens een directiefunctie in het bedrijf krijgen.

Afb.1: De naam 'Farbwerk' zou nog lange tijd in gebruik blijven, zo ook bij dit etiket uit omstreeks 1943.

1.4. 1961-2001: Williams / Morton / Warner Jenkinson

In 1961 ging de NKI een 'joint venture' aan met het Engelse Williams Ltd, waarvoor de naam Williams-Nedklind werd bedacht. Het succes was dusdanig, dat de fabriek in 1967 fors werd uitgebreid. In dat jaar werd Williams overgenomen door het Amerikaanse Morton-Norwich. In 1969 kwam ook de NKI in handen van Morton, evenals de leegstaande fabriek van Viruly/Lever, de vroegere Wascholiefabriek aan de Kleine Koppel 31. Morton Thiokol, later veranderd in Morton Chemical Company, maakte vooral industriële kleefstoffen. Rond 1980 had de Amersfoortse vestiging 125 werknemers en een omzet van veertig miljoen gulden.

De jaren zeventig en tachtig kenmerkten zich door tal van milieuschandalen. Buurtbewoners klaagden over kleurstofdeeltjes, die in de lucht en in de rivier belandden. In 1981 werd, mede door toedoen van de Arbeidsinspectie, de afdeling olieoplosbare kleurstoffen gesloten, die was gevestigd in de vleugel uit 1907. Zeven arbeiders werden hierbij ontslagen.

In 1991 verkocht Morton de kleurstoffenfabricage aan het Engelse Warner Jenkinson Europe Ltd, zelf onderdeel van Universal Foods Corporation, een Amerikaans concern dat vooral kleur-, smaak- en geurstoffen voor voedingsmiddelen produceerde. In 2001 verplaatste Warner Jenkinson de productie naar Mexico. De Amersfoortse vestiging, waar toen nog circa vijftig mensen werkten, werd gesloten.

1.5. 2001-heden

Na het vertrek van Warner Jenkinson werden het terrein en de opstallen gekocht door de gemeente. De ruimten worden sindsdien verhuurd aan diverse kunstenaars en bedrijven, waaronder een cateringfirma en een sportschool. Alle technische installaties zijn inmiddels uit het gebouw verdwenen en de meeste gebouwen verkeren in slechte staat van onderhoud.

2. GESCHIEDENIS VAN HET COMPLEX

2.1. 1881-1883 / 1886

Het fabriekscomplex werd in 1881 ontworpen door de Amsterdamse architect Gerlof Bartholomeus (Bart) Salm (1831-1897) en kwam gereed in 1883.² Het oorspronkelijke complex bestond uit een aantal onderdelen. Langs de rivier De Eem was een lange muur geplaatst, waarin zich links de toegangspoort van het complex bevond. Rechts van de poort, direct achter de muur, werd een klein gebouwtje geplaatst, dat dienst zou doen als laboratorium (B1 en B2). Links van de poort, aan de zijde van de Geldersestraat, lag het kantoor, dat tevens dienst deed als bedrijfswoning (A4). Aan de achterzijde was het kantoor door middel van een muurtje verbonden met een korte vleugel van twee bouwlagen hoog, evenwijdig aan de Geldersestraat gelegen (A3). Haaks hierop, aan de achterzijde van het fabrieksterrein, lag een langgerekte hoofdmasa van een bouwlaag hoog (A1 en A2). Hiervan zou het zuidelijke deel in 1886 met een verdieping worden opgehoogd (A2). De fabrieksschoorsteen werd aan de achterzijde van de het complex neergezet, zoveel mogelijk in de zichtlijn van de Kleine Koppel.

Afb.2: Paketiket uit omstreeks 1885, waarbij het bouwvolume en de bouwhoogte van het complex sterk is overdreven. Ook het aantal schoorstenen is opmerkelijk.

2.2. 1907

In 1907 werd er tussen de noordzijde van het fabrieksgebouw en De Eem een nieuwe vleugel geplaatst, waardoor het fabrieksterrein nu aan alle zijden was bebouwd (C1). De vleugel was ontworpen door de architect W. van Schaik en diende voor de vervaardiging van farmaceutische producten en de opslag van terpentijn en spiritus. In 1967 werd deze vleugel aan de Eemzijde uitgebreid met een berging naar ontwerp van de architect Jan den Hartog uit Leeuwarden (C4). De vleugel werd in 1998 afgebroken om plaats te maken voor een nieuw magazijn.

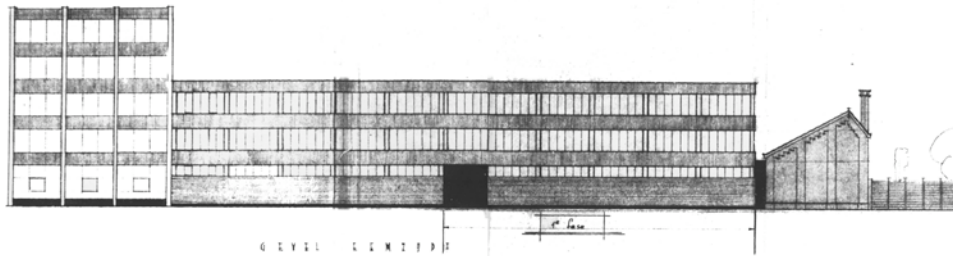

Afb.3: Ontwerp voor de nieuwe vleugel, gevel zuidzijde, blauwdruk 1907.

² Salm had enkele jaren daarvoor, in 1873, ook de Amersfoortsche-Beiersch-Bierbrouwerij (de latere Phoenix Brouwerij) aan het Smallepad ontworpen. Deze brouwerij is in 1971 afgebroken.

2.3. 1967-1969 / 1974

Eind jaren zestig had men het plan opgevat om langs de Eem een langgerekt, nieuw gebouw neer te zetten, waarvoor het oude woonhuis/kantoor en het laboratoriumgebouw, beide uit 1881-1883, zouden moeten worden afgebroken. Na de bouw van het eerste deel aan de noordzijde in 1967-1969 werden de plannen aangepast (D). Het oude laboratoriumgebouw bleef staan. Op de plek van het oude woonhuis/kantoor aan de zijde van de Geldersestraat werd in 1974 het tweede deel gebouwd (E). Dit deel zou aanvankelijk hoger zou zijn dan het eerste deel, maar kreeg uiteindelijk dezelfde bouwhoogte. Het binnenterrein werd bestraat met betonplaten. Door de nieuwbouw uit de jaren 1967-1974 verschoof de ingang van het complex van de Eemzijde naar de Geldersestraat.

Afb.4: De oorspronkelijke uitbreidingsplannen

2.4. 1989 / 2000

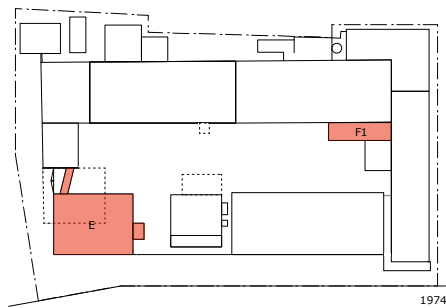
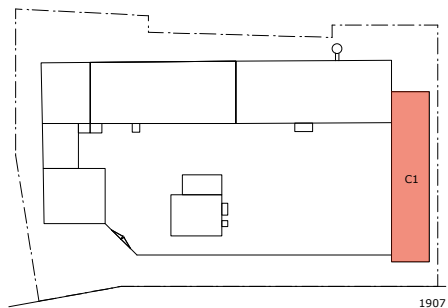
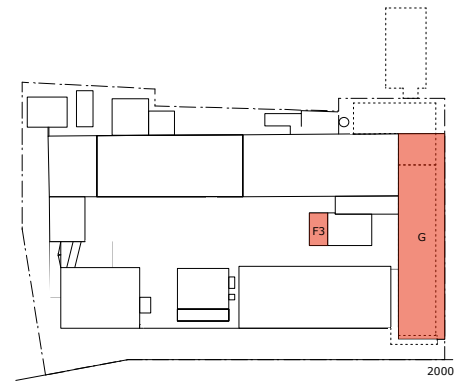
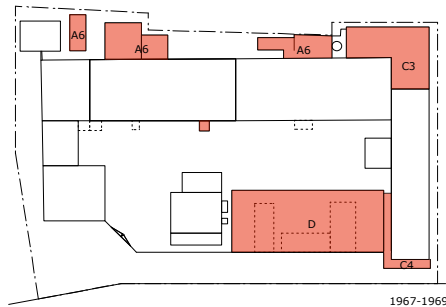
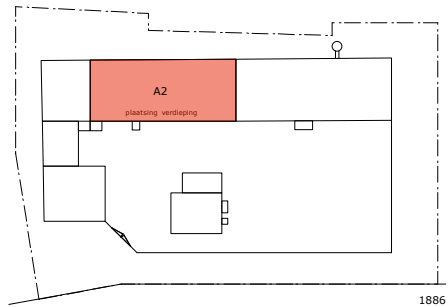
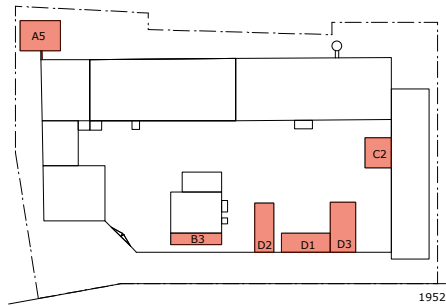
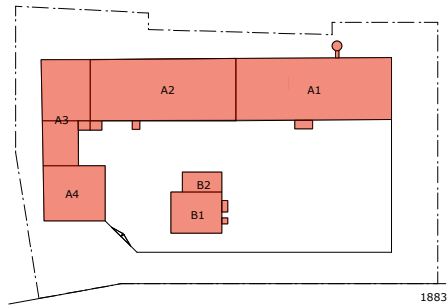
Omstreeks 1989 werd er op de noordzijde van het binnenterrein een garage neergezet (F2). Hierachter werd op de plek van de zijvleugel uit 1907 in 2000 een geautomatiseerd magazijn gebouwd (G). Dit magazijn zou echter nooit worden gebruikt, omdat het bedrijf in 2001 sloot.

Afb.5: Luchtfoto uit omstreeks 1970. Het eerste deel van de nieuwbouw is gereed.

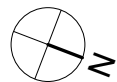
Afb.6: Luchtfoto uit omstreeks 1980. Het tweede deel van de nieuwbouw is gereed.

Afb.7: De groei van het complex.

© 1meter98

gesloopt in deze periode
 nieuw gebouwd in deze periode

3. BESCHRIJVING EN WAARDERING

3.1. Algemeen

Het fabriekscomplex is in de loop der tijd vele malen verbouwd en uitgebreid. De indeling van de diverse gebouwonderdelen is steeds aangepast aan nieuwe functies en productieprocessen. Ook zijn enkele gebouwonderdelen afgebroken, zoals het voormalige woonhuis/kantoor bij de Geldersestraat uit 1881-1883 en de noordelijke vleugel uit 1907.

Momenteel bestaat uit complex uit het oorspronkelijke hoofdgebouw met schoorsteen (A1 en A2), een dwarsvleugel (A3), een woonhuis (A5), een laboratoriumgebouwtje en een restant van de ommuring (B1), een fabrieksgebouw (D), een servicegebouw (E), een garage (F2 en F3) en een magazijngebouw (G). Deze onderdelen worden hieronder afzonderlijk besproken.

3.2. A1 en A2. Hoofdgebouw

Het hoofdgebouw is gebouwd in 1881-1883 naar ontwerp van G.B. Salm, als onderdeel van de oorspronkelijke luciferfabriek. In 1886 is het zuidelijke deel van het gebouw met een verdieping opgehoogd. In 1907, als het complex dienst doet als kleurstoffenfabriek, is het gebouw onderverdeeld in een aantal ruimten, die – van zuid naar noord – herbergen: een malerij, twee magazijnen, fabrieksruimten, een machinekamer, een ketelhuis, een smederij en een droogkamer. In het ketelhuis staat, in ieder geval tot 1904, een stoomketel die in 1881 vervaardigd was door de firma H. Jonker & Zoon uit Amsterdam. Nadat in 1967 een nieuw fabriekspand langs De Eem gereed komt, wordt het oude gebouw bestemd voor de productie van technische kleurstoffen, vooral voor de olie-industrie.

Beschrijving:

Het hoofdgebouw heeft een rechthoekige plattegrond en telt deels een, deels twee bouwlagen. Het hoge bouwdeel heeft een schilddak, dat eindigt bij de dwarsvleugel aan de zuidzijde. Het lage bouwdeel is voorzien van een zadeldak. De daken zijn gedekt met gesmoorde pannen. De bakstenen gevels zijn voorzien van blinde en gedeeltelijk blinde, rondboogvormige nissen. De sluit- en aanzetstenen, alsmede de horizontale banden zijn uitgevoerd in gele baksteen. Tegen de west- en oostgevel bevinden zich enkele aanbouwen van later datum (A6 en F1).

De vensters en deuren in het zuidelijke deel (A2) zijn nagenoeg allemaal vernieuwd. Rechts in het zuidelijke deel, aan de zijde van het binnenterrein, bevindt zich een risalerende ingangspartij met een brede deur met een halfroond bovenlicht. De top is voorzien van een gekartelde decoratie in baksteen en natuurstenen afdekplaten. Boven de top is een slecht leesbare steen geplaatst met de tekst: 'DEZE STEEN IS GELEGD DOOR J.B. BEUKER 18..'. .

De vensters en deuren in het noordelijk deel (A1) zijn grotendeels oorspronkelijk, maar verkeren in slechte staat. Hetzelfde geldt voor de gevels, het dak en het interieur. In het interieur van dit deel zijn nog tal van originele elementen aanwezig, zoals aandrijfwielen, droogkasten, mengtrechters, deuren en vensters.

Waardering:

Het hoofdgebouw, inclusief de latere ophoging, is zowel vanuit cultuurhistorisch, als architectuurhistorisch oogpunt van groot belang. De vormgeving is typerend voor de fabrieksbouw uit het eind van de negentiende eeuw. De ensemblewaarde is groot; de vleugel vormt het hoofdbestanddeel van het oorspronkelijke complex uit 1881-1883. Het gebouw vertegenwoordigt - ondanks de vele latere wijzigingen en de slechte staat van onderhoud - een grote zeldzaamheidswaarde. De latere aanbouwen aan de west- en oostzijde vertegenwoordigen geen waarde en dienen zelfs als verstorend te worden gekenmerkt.

Afb.8: Gevel bouwdeel A, zicht vanuit binnenterrein

Afb.9/10: Ingangspartij voorzien van steen met inscriptie.

3.3. *A1. Fabrieksschoorsteen*

De fabrieksschoorsteen is gebouwd in 1881-1883, als onderdeel van het oorspronkelijke fabriekscomplex. De schoorsteen staat ten westen van het hoofdgebouw, ter hoogte van het inpandige ketelhuis. De top van de schoorsteen is na 1980 verwijderd.

Beschrijving:

De fabrieksschoorsteen is opgemetseld uit radiaalstenen. Het onderste gedeelte is gecementeerd. Rondom zijn ter versteviging ijzeren banden gezet.

Waardering:

De fabrieksschoorsteen is een van de drie vooroorlogse fabrieksschoorstenen die Amersfoort nog heeft. Het is tevens een van de oudste nog bestaande schoorstenen

van Nederland. De schoorsteen is vanuit het oogpunt van zeldzaamheid dan ook van groot belang. De schoorsteen maakt wezenlijk onderdeel uit van het oorspronkelijke fabriekscomplex uit 1881-1883; de ensemblewaarde is dan ook groot te noemen.

Afb.11: Fabrieksschoorsteen.

3.4. A3. Dwarsvleugel

De dwarsvleugel is in 1881-1883 gebouwd naar ontwerp van G.B. Salm, als onderdeel van het oorspronkelijke fabriekscomplex. De vleugel ligt langs de Geldersestraat. Alhoewel het vanaf de straatzijde moeilijk is te zien, bestaat de dwarsvleugel uit twee delen. Het westelijke deel, dat aan het hoofdgebouw grenst, is dieper en hoger dan het oostelijke deel. In 1907, als het complex dienst doet als kleurstoffenfabriek, bevinden zich in beide delen een pak- en een vullokaal. In het westelijk deel is tevens een timmermanswerkplaats gevestigd. Van dit deel had de gevel aan de zijde van de Geldersestraat oorspronkelijk twee vensters per bouwlaag. Hiertussen zijn later per bouwlaag nog twee extra vensters gezet.

Beschrijving:

Het bakstenen pand heeft een L-vormige plattegrond en telt twee bouwlagen. De beide zadeldaken liggen in elkaars verlengde, haaks op het hoofdgebouw. De daken zijn gedekt met gesmoorde pannen. Het westelijk bouwdeel is gelegen tegen de kopse kant van het hoofdgebouw (A2). Het oostelijke deel is minder diep en heeft een lagere nokhoogte. De bakstenen gevels zijn voorzien van horizontale banden, uitgevoerd in gele baksteen. De vensters en deuren zijn vernieuwd.

Waardering:

De dwarsvleugel is vanuit cultuurhistorisch oogpunt van belang. De vleugel vormt een wezenlijk onderdeel van het oorspronkelijke complex en heeft dan ook een grote ensemblewaarde. De architectonische waarde is gering. De vleugel is minder rijk gedecoreerd dan het hoofdgebouw en de vensters en deuren zijn niet oorspronkelijk.

Afb.12: Dwarsvleugel.

3.5. A5. Woonhuis

Het woonhuis aan de Kleine Koppel 40 is gebouwd omstreeks 1952 als bedrijfswoning van de kleurstoffenfabriek. Dit gebeurde waarschijnlijk omdat de oude woning uit 1881-1883 aan de zijde van de Eem in gebruik genomen werd als kantoor. De woning is nog steeds als zodanig in gebruik.

Beschrijving:

De woning ligt aan de Geldersestraat, ten westen van de dwarsvleugel (A3). Het pand heeft een rechthoekige plattegrond en telt twee bouwlagen. De nok van het flauw hellende zadeldak ligt haaks op de weg. In de bakstenen gevels zijn vensters aangebracht van verschillend formaat. Enkele vensters zijn vervangen door nieuwere, kunststof exemplaren. De ingang bevindt zich in de linker zijgevel. Tussen de rechter zijgevel en de dwarsvleugel is een bakstenen poortje geplaatst.

Waardering:

De woning vertegenwoordigt een zeer geringe cultuurhistorische waarde als onderdeel van het fabriekscomplex. De architectuurhistorische en stedenbouwkundige waarde is nihil.

Afb.13: Woonhuis.

Afb.14: Voormalig laboratorium.

3.6. B1. Laboratorium en ommuring

Aan de zijde van De Eem ligt, ingeklemd tussen latere bouwvolumes, een klein gebouw dat dateert uit 1881-1883. Het is gebouwd naar ontwerp van G.B. Salm, als onderdeel van het oorspronkelijke fabriekscomplex. In 1907, wanneer het complex in gebruik is als kleurstoffenfabriek, doet het dienst als laboratorium. Het bestaat dan uit twee delen: een iets hoger opgetrokken bouwvolume (laboratorium) en een kleine aanbouw aan de zijde van het binnenterrein (magazijn).

In 1932 wordt er tussen het gebouw en de fabrieksmuur een glasoverkapping en een kolenbergplaats gebouwd. Vanaf dat jaar tot aan de Tweede Wereldoorlog is in het gebouw de NV Chemische Farmaceutische Praeparatenfabriek Farma ondergebracht, een dochteronderneming van de NKI voor de vervaardiging van 'organotherapeutische materialen'. In de jaren zestig wordt het gebouw gebruikt als was- en kleedlokaal. In 1974, na de gereedkoming van nieuwe was- en kleedlokalen, wordt het pand ingericht als kantoor en wordt de lage aanbouw aan de westzijde afgebroken. Een klein deel van de oorspronkelijke ommuring van het fabrieksterrein, ter hoogte van het laboratoriumgebouwtje, is bij de nieuwbouw van 1967-1974 gehandhaafd.

Beschrijving:

Het vrijstaande gebouw heeft een rechthoekige plattegrond en telt een bouwlaag. Het zadeldak is gedekt met gesmoorde pannen. De gevels zijn voorzien horizontale banden, die net als de sluitstenen zijn uitgevoerd in gele baksteen. De voorgevel is later gepleisterd. Tegen de beide zijgevels is een ijzeren brandtrap geplaatst, die leidt naar een deur in de top. De toppen van de beide zijgevels zijn voorzien van baksteendecoraties. Tegen de linker zijgevel en de achtergevel zijn lage aanbouwen geplaatst van later datum (B3). Achter het gebouw, aan de zijde van de Eem, staat een bakstenen muur met steunberen.

Waardering:

Het voormalige laboratorium vormt een wezenlijk onderdeel van het oorspronkelijke complex uit 1881-1883, zoals dat is ontworpen door de architect Salm. Het gebouw vertegenwoordigt dan ook een grote ensemblewaarde. Het gebouw heeft tevens een

grote cultuurhistorische en architectuurhistorische waarde. De vormgeving is kenmerkend voor de fabrieksbouw uit het eind van de negentiende eeuw.

Het muurdeel vertegenwoordigt eveneens een grote cultuurhistorische- en ensemblewaarde, als onderdeel van het oorspronkelijke fabriekscomplex. Ook vanuit stedenbouwkundig oogpunt is de muur van groot belang, als begrenzing van het fabrieksterrein. Vanwege het fragmentarische karakter is de architectuurhistorische waarde gering.

Afb.15: Bakstenen muur met steunberen.

3.7. D. Fabrieksgebouw

Het nieuwe fabrieksgebouw komt gereed in 1967-1969, aan de noordoostzijde van het terrein. Het gebouw is ontworpen door de architect ir. J.Th. van Dijk en gebouwd door het Amersfoortse bouwbedrijf Heilijgers, als onderdeel van een groter bouwplan, dat echter maar deels zou worden uitgevoerd. Het nieuwe gebouw doet dienst ten behoeve van de fabricage van kleurstoffen en polymeerkliefstoffen. Het gebouw krijgt twee installaties met koppelkuipen van 7.500 liter. De lift dateert uit 1982.

Beschrijving:

Het rechthoekige gebouw bestaat uit drie bouwlagen met een plat dak. Op het dak is aan de noordzijde een uitbouw geplaatst. Het geheel bestaat uit een betonskelet, dat aan de zuidzijde zichtbaar is gelaten. Het skelet is aan deze zijde opgevuld met baksteen. De voor- en achtergevel zijn bekleed met gevelplaten en voorzien van horizontale vensterstroken. De vensters zijn uitgevoerd in hout. Rechts aan de voorgevel bevindt zich het trappenhuis met daarin een later aangebrachte lift. Aan de buitenzijde, bovenin, zijn in het beton de letters 'N.K.I.' aangebracht, met links het logo van het oude Farbwerk (een cirkel met daarin een torentje) en rechts de jaartallen '1879' en '1967'. Het laatste jaartal duidt op de nieuwbouw, maar waarnaar het andere jaartal verwijst is onbekend. De noordgevel gaat schuil achter het later aangebouwde magazijngebouw (G). In het interieur is de betonconstructie goed zichtbaar. In de vloeren zijn de grote openingen nog aanwezig, waarin destijds de polyesterreactoren waren geplaatst.

Waardering:

Het fabrieksgebouw is een wezenlijk onderdeel van het fabriekscomplex. Vanwege de markante ligging vanaf de Eem, de samenhang met de uitbreiding uit 1974 (E) en de situering ten opzichte van de oudere bebouwing vertegenwoordigt het gebouw een grote stedenbouwkundige en cultuurhistorische waarde. De wijze waarop het betonskelet is toegepast en zichtbaar gelaten, is typerend voor de kantoor- en fabrieksbouw uit de jaren '60-'70. Het gebouw is derhalve vanuit architectuurhistorisch oogpunt van redelijk belang.

Afb.16: Bouwdeel D.

3.8. E. Servicegebouw

In 1974 komt het tweede deel van de uitbreiding gereed. Het komt te staan aan de zijde van de Geldersestraat, op de plek van het oude woonhuis uit 1881-1883. In de nieuwbouw worden kleed- en doucheruimten, een kantine, een laboratorium en de administratie ondergebracht. Ook dit gebouw is – net als de eerdere uitbreiding uit 1967-1969 - ontworpen door de architect ir. J.Th. van Dijk en gebouwd door bouwbedrijf Heilijgers.

Beschrijving:

Het rechthoekige gebouw bestaat uit drie bouwlagen met een plat dak. Het geheel bestaat uit een betonskelet, dat aan de noord- en zuidzijde zichtbaar is gelaten. Het

skelet is aan de noordzijde opgevuld met gasbetonblokken en aan de zuidzijde met baksteen. De voor- en achtergevel zijn bekleed met gevelplaten en voorzien van horizontale vensterstroken. De vensters zijn uitgevoerd in hout. Het gebouw sluit wat betreft schaal, vormgeving en materiaalgebruik aan bij de eerdere uitbreiding uit 1967-1969 (D). Het servicegebouw is met de oudere dwarsvleugel langs de Geldersestraat (A3) verbonden middels een luchtbrug.

Waardering:

Het servicegebouw is een wezenlijk onderdeel van het fabriekscomplex. Vanwege de markante ligging aan de Eem, de samenhang met de uitbreiding uit 1967-1969 en de situering ten opzichte van de oudere bebouwing vertegenwoordigt het gebouw een grote stedenbouwkundige en cultuurhistorische waarde. De wijze waarop het betonskelet is toegepast en zichtbaar gelaten, is typerend voor de kantoor- en fabrieksbouw uit de jaren '60-'70. Het gebouw is derhalve vanuit architectuurhistorisch oogpunt van redelijk belang.

Afb.17: Bouwdeel E.

Afb.18: Bouwdeel F.

3.9. F2 en F3. Garage

De garage midden op het plein is een vrij recente toevoeging, waarschijnlijk gebouwd omstreeks 1989 en vergroot omstreeks 2000. Tot die tijd stonden er op deze plek twee opslagsilo's.

Beschrijving:

Het kleine, rechthoekige gebouw telt een bouwlaag en heeft een plat dak. Het bakstenen pand heeft aan de voorzijde een lage, brede roldeur.

Waardering:

De architectonische en cultuurhistorische waarde van de garage is nihil. Vanuit stedenbouwkundig oogpunt gezien is het gebouw verstorend te noemen; het doet afbreuk aan de intiem-besloten sfeer van het binnenterrein.

3.10 G. Magazijn

In 1998 wordt de noordelijke vleugel uit 1907 afgebroken. Op deze plek verrijst in 2000 een geautomatiseerd magazijn, ontworpen door de Amersfoortse architect Marinus Brinkman.

Beschrijving:

Het gebouw heeft een rechthoekige plattegrond en telt een hoge bouwlaag. Het geheel bestaat uit een staalskelet, dat aan de buitenzijde is bekleed met rode, ijzeren golfplaten. In de gevels zijn meerdere roldeuren geplaatst en enkele kleine vensters.

Waardering:

Het magazijn vertegenwoordigt een geringe cultuurhistorische waarde als onderdeel van het fabriekscomplex. De stedenbouwkundige waarde is redelijk, als noordelijke afsluiting van het binnenterrein. De architectonische waarde is nihil.

Afb.19: Bouwdeel G.

4. CONCLUSIES

4.1. *Cultuurhistorische waarde*

Het fabriekscomplex aan de Kleine Koppel 39-40 kent een geschiedenis van bijna 130 jaar. Het complex als geheel is belangrijk in het kader van de Amersfoortse historie in het algemeen en de geschiedenis van de kleurstoffenindustrie in het bijzonder.

Conclusie: De cultuurhistorische waarde van het complex is zeer groot.

4.2. *Stedenbouwkundige- en ensemblewaarde*

Het fabriekscomplex is markant geplaatst op de hoek van de Kleine Koppel en de Geldersestraat, in een bocht van de rivier de Eem. Het complex sluit aan bij het lint van fabriekscomplexen dat aan het eind van de negentiende eeuw langs de rivier ontstond. Het oorspronkelijke complex, zoals dat in de jaren 1881-1883 is gebouwd, is bijna nog in zijn geheel aanwezig. Hiertoe behoren het hoofdgebouw (A1 en A2), de fabrieksschoorsteen (A1), de dwarsvleugel (A3), het laboratorium en een deel van de ommuring (B1). Het grootste deel van de ommuring is verdwenen, evenals het oorspronkelijke woon- annex kantoorgebouw.

Het fabrieksgebouw uit 1967-1969 (D) en het servicegebouw uit 1974 (E) zijn in onderlinge samenhang ontworpen en uitgevoerd en vormen door hun situering een onlosmakelijk deel van het historisch gegroeide complex. Enerzijds zijn zij door hun ligging in de bocht van de Eem en langs de Geldersestraat een belangrijk 'landmark'. Daarnaast zorgen zij - tezamen met het magazijngebouw uit 2000 (G) - voor een besloten, bijna intieme sfeer op het binnenterrein.

Conclusie: De stedenbouwkundige waarde en de ensemblewaarde zijn zeer groot.

4.3. *Architectuurhistorische waarde*

Het complex vormt een belangrijke afspiegeling van bijna 130 jaar bouwgeschiedenis. De gebouwonderdelen uit de periode 1881-1886 zijn vormgegeven in een kenmerkende negentiende-eeuwse stijl, verwant aan de neorenaissance. De latere uitbreidingen langs de Eem (fabrieks- en servicegebouw) zijn kenmerkend voor de bouwwijze uit de periode rond 1970. Het oorspronkelijke complex neemt een belangrijke plaats in binnen het oeuvre van de Amsterdamse architect G.B. Salm. Conclusie: Met name het hoofdgebouw (A1 en A2) en het laboratoriumgebouw (B1) vertegenwoordigen een grote architectuurhistorische waarde. Hetzelfde geldt in

mindere mate voor de dwarsvleugel (A3), de schoorsteen (A1), de ommuring (B1), het fabrieksgebouw (D) en het servicegebouw (E).

4.4. *Zeldzaamheid*

Het complex is een van de laatste voormalige luciferfabrieken in Nederland. Tevens is het het oudste, nog bestaande fabriekscomplex van Amersfoort. De fabrieksschoorsteen is een van de drie vooroorlogse fabrieksschoorstenen die Amersfoort nog heeft. Het is tevens een van de oudste nog bestaande fabrieksschoorstenen van Nederland.

Conclusie: De zeldzaamheidswaarde is groot, daar waar het de oudere negentiende-eeuwse bebouwing betreft. Dit geldt voor het complex in het algemeen, en de fabrieksschoorsteen (A1) in het bijzonder.

4.5. *Gaafheid*

Alhoewel het merendeel van de bebouwing in hoofdvorm aanwezig is, is met name de detaillering weinig oorspronkelijk. De meeste vensters en deuren zijn vervangen en van het fabrieksinterieur resteren slechts enkele delen, met name in het noordelijke deel van het hoofdgebouw. De staat van onderhoud is matig tot slecht. De bouwkundige staat van het hoofdgebouw is zelfs zeer slecht te noemen. Het voegwerk van de westgevel is sterk aangetast, evenals al het houtwerk aan de buitenzijde (vensters, goten, e.d.) en het dak van het noordelijke deel.

Conclusie: De gaafheid van het complex als geheel is redelijk groot, maar van de afzonderlijke onderdelen klein.

5. AANBEVELINGEN

Gelet op de bovenstaande waardering en conclusies wordt vanuit architectuurhistorisch oogpunt aanbevolen om:

- de oorspronkelijke gebouwdelen uit de periode 1881-1886 (A1, A2, A3 en B1) te consolideren, evenals de uitbreidingen uit de periode 1967-1974 (E en F);
- verstorende, niet-oorspronkelijke aanbouwen te verwijderen (A6, B3, F1, F2 en F3);
- het complex aan te wijzen als gemeentelijk monument.

6. BRONVERMELDING

6.1. Literatuur

- Jansen, T. en M. Kruidenier, *Amersfoort en de industrie. Een zoektocht naar het industriële verleden van Amersfoort*, Amersfoort 2005.
- Laumans, P., *Wandeling langs de Eem. Ervaar de geschiedenis en de bedrijvigheid rond de Eem*, Amersfoort, oktober 2010.
- Lee, H. van der, *Het kwartier is om. Industrie en bedrijvigheid in het Eemkwartier*, Amersfoort 2007.
- Lemmens, A.M.C. en G.P.J. Verbong, 'Natuurlijke en synthetische kleurstoffenproductie in Nederland in de negentiende eeuw', in: *Jaarboek van de geschiedenis van bedrijf en techniek*, deel 1, 1984, p. 256-275.
- N.N., *Publieke verkoop te Amersfoort etc., etc.*, brochure, Amersfoort 1904.
- Oostveen, A.G. van, *1905-1980. BV. Nederlandse Kleurstofindustrie Amersfoort*, uitgave van de personeelsvereniging ter gelegenheid van het eerste lustrum, z.p. [Amersfoort], maart 1980.

Diverse krantenartikelen uit o.a. *Algemeen Dagblad* en *Amersfoortse Courant*, 1974-2003.

6.2. Archieven

Regionaal Archief Eemland, Amersfoort

- Toegangsnr. 270. Morton Chemical Company te Amersfoort, 1891-1996
- Bouwtekeningen

6.3. Illustratieverantwoording

Herkomst afbeeldingen

- afb. omslag, 11 en 13: M. Kruidenier
- afb. ten geleide: M. Morellise
- afb. 1, 2, 5 en 6: Lee, H. van der, *Het kwartier is om. Industrie en bedrijvigheid in het Eemkwartier*, Amersfoort 2007, p.34, 76, 127 en kleurenbijlage p.8.
- afb. 3 en 4: Regionaal Archief Eemland
- afb. 7: 1meter98
- afb. 8: T. Jansen
- afb. 9, 10, 11, 12, 14, 15, 16, 17, 18 en 19: W. Stevens